

Lariekoek en geschiedvervalsing

De Nederlandse bisschoppen in oorlogstijd. De ene mythe volgt de andere op. Jan Ridderbos veegt Hans Jansen de mantel uit.

Het moet de nachtmerrie van iedere schrijver zijn: een recensent bespreekt je publikatie. In plaats van zich te richten op wat je wel geschreven hebt, weidt hij breed uit over wat niet in je boek staat. Ik weet niet of in de afgelopen zomer ergens in Europa de rustige slaap van een schrijver door dit schrikbeeld werd verstoord. Ik weet wel dat in HN van 28 juli J. M. Snoek het slachtoffer van deze wijze van bespreken werd. In de titel en ondertitel van zijn boek had deze auteur nauwkeurig aangegeven wat de lezer mocht verwachten: *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan Joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening. In zijn lezenswaardige boek lost Snoek de in titel en ondertitel gegeven belofte in. De lezer krijgt zelfs nog meer dan hem beloofd was: ook aan de na-oorlogse verwerking van de gruwel van de holocaust en de houding van de kerken tijdens de bezettingstijd wordt aandacht besteed.

In HN bespreekt Hans Jansen dit boek; hij neemt tenminste in deze publikatie zijn uitgangspunt voor een breed artikel. Als lezer verwacht je allereerst geïnformeerd te worden over de inhoud van het besproken boek; de recensent bewijst je een dienst als hij daarna ook een kritische reactie en een oordeel geeft. Na lezing van deze bespreking weet een lezer van dit blad nog niet hoe Snoek de door hem gestelde opdracht vervuld heeft.

Onverteerbaar

Het is duidelijk dat een van de conclusies, die Snoek uit het door hem gevonden materiaal trekt, voor Jansen onverteerbaar is: de rooms-katholieke kerk in Nederland heeft, wat betreft het publiekelijk protesteren tegen de Duitse gruweldaden jegens de joden, zich in vergelijking met de andere kerken in Nederland het beste gehouden. In zijn conclusie bracht Snoek vele restricties aan: hij spreekt niet over de rooms-katholieke kerk, maar over de Nederlandse kerkprovincie, nauwkeuriger gezegd over het Nederlandse episcopaat. Nadrukkelijk maakt hij geen mondiale vergelijking, maar zet hij deze Nederlandse kerkprovincie tegenover 'de andere kerken in Nederland'. Het optreden van dit episcopaat wordt slechts onder één aspect beoordeeld: het publie-

kelijk protesteren. En dit alles staat onder het voorbehoud, dat reeds in de hoofdtitel werd uitgedrukt: *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*.

Uitgerekend Snoek heeft het recht om in deze publikatie zich te beperken tot de Nederlandse kerken en tot de periode 1940-1945. Want in een eerdere publikatie van zijn hand gaf hij een instructief overzicht over de opstelling van vele kerken in Europa en de Verenigde Staten, en behandelde hij de periode 1933-1945. Het doet dan ook wat merkwaardig aan dat Jansen deze conclusie van Snoek bestrijdt door uit te weiden over wat Snoek niet geschreven heeft. Zijn tegenargumenten zijn dat Snoek niet het beleid van de universele rooms-katholieke kerk analyseerde en het beleid van het Nederlandse episcopaat vanaf 1933 tot 1940 niet evalueerde. De twee genoemde zaken zijn ongetwijfeld belangrijk, maar zoals reeds uit de hoofdtitel duidelijk is vallen deze buiten de opzet van dit boek. Het derde tegenargument van Jansen is nog merkwaardiger: het zou een fout van Snoek zijn dat deze geen onderscheid maakt tussen nationaal-socialisme en antisemitisme. Het staat echter vast dat Snoek de fout zou zijn ingegaan wanneer hij het gevraagde onderscheid inderdaad had aangebracht. Het antisemitisme is een zo'n wezenlijk kenmerk van het nationaal-socialisme, dat wie tussen deze twee zou onderscheiden de werkelijkheid geweld aandoet. Waarschijnlijk bedoelde Jansen iets anders en wilde hij stellen dat er ook buiten het nationaal-socialisme antisemitisme gevonden wordt. Dit laatste is juist; de vraag kan gesteld of de felle reactie van het Westen tegen Irak geen uiting van zulk andersoortig antisemitisme is. De beantwoording van deze vraag valt alweer buiten het bestek van Snoeks boek. Het is ook mogelijk dat Jansen onder antisemitisme geen anti-houding tegenover Semieten maar alleen tegen joden verstaat; het zou dan gaan over anti-judaïsme. Ook deze houding kent nog andere varianten dan de nationaal-socialistische. Die varianten dienen zeker besproken te worden, maar dan in een ander boek.

De lezers van HN zouden uit de bespreking van Jansen ten onrechte de indruk kunnen krijgen dat Snoek slechts tot één conclusie komt; en dat het boek dat niet door hem geschreven werd belangrijker

is dan het boek dat hij wel schreef. En wat nog erger is: de indruk zou kunnen ontstaan dat Snoek een even gebrekkige kennis van de geschiedenis van de Nederlandse kerken in bezettingstijd heeft als Jansen bezit.

Ariër-verklaring

Het is onjuist dat slechts het Nederlandse episcopaat gefaald heeft toen in het najaar van 1940 Nederlandse ambtenaren de 'Ariër-verklaring' moesten ondertekenen. Het episcopaat was in dezen niet gehoorzamer dan de toenmalige paus; het onderscheidde zich niet van het gros van de Nederlandse bevolking. Als talloze Nederlanders die in een latere fase van de bezetting actief deelnamen aan het verzet, moest de leiding van de Nederlandse kerken, inclusief het episcopaat, met schaamte erkennen dat de wezenlijke betekenis van deze ogenschijnlijk onschuldige verklaring niet onderkend was. Mocht in het voorjaar van 1941 het episcopaat gevraagd zijn alsnog te protesteren, dan kwam dit verzoek veel te laat; de verklaringen waren reeds lang ondertekend.

Naast dit falen van de Nederlandse bevolking was het juist niet kenmerkend voor het episcopaat dat dit in een laat stadium in actie kwam. Niet eerst, zoals Jansen stelt, in de zomer van 1941 bevestigde het episcopaat het vooroorlogse verbod van de NSB. Dit was reeds op 13 januari 1941 gebeurd; eerst in maart 1941 zou de gereformeerde synode volgen terwijl de hervormde kerk volhardde in het vooroorlogse zwijgen.

De mythe dat het Nederlandse episcopaat zo laat in actie kwam, werd door de hervormde geschiedschrijver H. C. Touw in het leven geroepen. Hij dateerde het eerste contact tussen het protestantse Convent van Kerken en het episcopaat op hervormingsdag 1941. Zo'n datering heeft iets romantisch, maar de gang van de geschiedenis is meestal minder romantisch dan geschiedschrijvers lief is.

Toen het lid van de Hoge Raad dr. mr. J. Donner in december 1940 de taak van de zieke voorzitter van het Convent, prof.dr. J. R. Slotemaker de Bruïne, moest overnemen, nam hij ook contact met de aartsbisschop op. Uit dit contact

groeide een nauwe relatie, die direct van betekenis voor het beleid van protestantse kerken werd. Zo aarzelde de gereformeerde synode in maart 1941 of de medewerking aan de gelijkgeschakelde omroep moest worden opgezegd. Donner aarzelde niet; in nauw overleg met de aartsbisschop verdedigde hij de afwijzende lijn. Met een beroep op het eenduidig afwijzende standpunt van het episcopaat wist Donner de gereformeerde synode te bewegen de aarzelingen te overwinnen. Na de gijzeling van Donner nam de hervormde hoogleraar mr. J. Scholten de taak als voorzitter van het Convent op zich. Inderdaad bracht hij, in de lijn van zijn voorganger, op 31 oktober 1941 een bezoek aan de aartsbisschop. De aanleiding voor dit bezoek was echter veel prozaïscher dan Jansen noemt: de Nederlandse secretaris-generaal van Justitie wilde de ontucht reglementeren. Met die reglementering ging een bepaalde acceptatie van de prostitutie gepaard. De protestantse kerken waren hierover zeer verontrust. Aan Scholten zei de aartsbisschop toe dat het episcopaat aan een gemeenschappelijke actie wilde meewerken.

Zoals Scholten de volgende dag schriftelijk aan de hervormde synode-secretaris ds. K. H. E. Gravemeyer opgetogen liet weten had de aartsbisschop hem ongevraagd een toezegging gedaan, die veel verder ging dan Scholten had durven hopen. Niet alleen voelde de aartsbisschop voor een 'protest bij de Overheid in de Joden-questie'; bovendien verklaarde hij dat 'in dat geval de Rooms-Katholieke Kerk met onze Kerk gezamenlijk de bedoelde audiëntie zou aanvragen'. Voor die audiëntie, en niet zoals Jansen stelt voor het contact met het Convent, zou De Jong een 'hooggeplaatst geestelijke' aanwijzen.

Stroomversnelling

Dankzij de massieve steun van de aartsbisschop kwamen de zaken in een stroomversnelling: door Scholten werd een 'aide-memoire' opgesteld, die tijdens een ontvangst van de secretaris-generaal van Justitie werd aangeboden. Het door Jansen geciteerde memorandum werd niet van te voren aan de Rijkscommissaris toegezonden; de kerken onthielden zich juist nadrukkelijk van het vroegtijdig overleggen van stukken om standaardantwoorden te ontlopen!

Het antwoord op de door Jansen gestelde vraag, waarom de kerken zich onthielden van een politiek debat over de jodenmaatregelen, is sinds 1946 bekend. In het geschiedwerk van Touw wordt nauwkeurig uiteengezet, dat de secretaris-generaal van Justitie wel wilde bemiddelen opdat de kerkelijke vertegenwoordigers door Seyss-Inquart ontvangen zouden worden. Zijn voorwaarde was echter dat de kerken zaken aan de orde zouden stellen die tot de kerkelijke sfeer behoorden. Volgens de nazi's behoorden de kerken zich te onthouden van bemoeiing met politieke zaken. De kerkelijke vertegenwoordigers hebben dit probleem omzeild, door enerzijds te stellen geen politieke zaken te willen bespreken en ander-

zijds wel de thema's gerechtigheid en barmhartigheid aan de orde te stellen. Op die manier was het toch mogelijk politiek geladen zaken als de maatregelen tegen de joden ter sprake te brengen.

Het was niet zoals Jansen stelt een slimme zet van de kerken om de politieke aspecten onbesproken te laten, maar het was een nadrukkelijke voorwaarde van de nazi's.

De stelling van Jansen dat de tekst van dit memorandum precies overeenstemt met het beleid dat vooral de katholieke kerk in de afgelopen eeuwen met betrekking tot de joden heeft uitgestippeld, is gewoon larie. Aan de Rijkscommissaris hielden de kerken voor dat een van de elementaire plichten van de kerk de christelijke barmhartigheid was. Op grond van die barmhartigheid behoorden de Duitsers hun optreden tegen de joden te wijzigen. Je kunt toch niet in den gemoede beweren dat de oproep tot barmhartigheid jegens de joden het centrale punt van het kerkelijke beleid is geweest?

Openlijk protest

Ten overvloede, tijdens de audiëntie bij de Rijkscommissaris wees de Groningse hoogleraar dr. W. J. Aalders namens de kerken, dus ook namens de rooms-katholieke kerk, op de uitspraak van Paulus, dat in Christus het onderscheid tussen jood en Griek was opgeheven. Volgens Aalders betekende dit, dat de kerk geen onderscheid op grond van het ras mocht accepteren. Zou je de ongelukkige term 'apartheidspolitiek' voor het Duitse antisemitisme kunnen gebruiken, dan moet gezegd dat met deze uitspraak de grond onder die politiek wordt weggenomen. Te zeggen dat het Nederlandse episcopaat nooit openlijk heeft geprotesteerd tegen de massale jodendeportatie, die eerst na de audiëntie bij de Rijkscommissaris plaats had, is geschiedvervalsing. Samen met de protestantse kerken verzond het episcopaat op 11 juli 1942 protesttelegrammen, onder meer aan de Rijkscommissaris. Op zondag 26 juli 1942 zou in alle kerkdiensten de tekst van dit telegram bekendgemaakt worden. De hervormde kerk zwichtte voor de bedreiging van de Duitsers en liet deze voorlezing na. Evenals in de gereformeerde kerken gebeurde de voorlezing wel in de rooms-katholieke kerk. Het gevolg was dat op 2 augustus 1942 vele katholieke joden werden gedeporteerd. Zonder dit openlijke protest was dit niet gebeurd.

Heeft Snoek beweerd dat de Nederlandse kerken het in de bezettingstijd zo goed gedaan hebben en dat het episcopaat het nog beter deed? Nee, zijn conclusie op dit punt is met vele restricties omgeven. Jammergenoeg wordt uit de bespreking van Jansen niet duidelijk op welke gronden Snoek tot zijn conclusie komt. Wie zelf tot een oordeel wil komen, zal het boek van Snoek ter hand moeten nemen. Dan zal blijken dat het boek dat Snoek wel schreef, minstens zo belangwekkend is als het boek dat hij niet schreef.

Jan Ridderbos